

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“
ПРАВНО – ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ИСТОРИЯ

ЖАНА ХРИСТОВА ПЕНЧЕВА - МАРКОВА

**ПРАВОСЛАВНИТЕ ХРАМОВЕ В ЦЕНТРАЛНА
СТАРА ПЛАНИНА ПРЕЗ ЕПОХАТА НА
ВЪЗРАЖДАНЕТО**

**АВТОРЕФЕРАТ
на
ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД**

за присъждане на образователната и научна степен
„Доктор“
Професионално направление 2.2. История и археология

Научен ръководител:
доц. д-р Валентин Китанов

Рецензенти:
проф. д.и.н. Щелиян Щерионов
доц. д-р Кристина Попова

Благоевград, 2014

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от Катедра „История” към Правно-историческия факултет на Югозападния университет „Неофит Рилски” гр. Благоевград.

Дисертационният труд „Православните храмове в Централна Стара планина през епохата на Възраждането“ съдържа 591 страници текст с включени 18 таблици. Библиографията обхваща 398 заглавия. Приложението включва списъци и карти на изследваните християнски храмове, както и речник на остарели и чужди думи.

Защитата на дисертацията „Православните храмове в Централна Стара планина през епохата на Възраждането“ пред научното жури ще се проведе на 19.12.2014 г. в зала ..... на I корпус на в ЮЗУ „Неофит Рилски” от .....часа.

Това изследване е посветено на българските православни храмове от Централна Стара планина през епохата на Възраждането. То е изградено върху многогодишните проучвания на историята, изкуството и култовите паметници на православните християни в Габровско, Севлиево, Тревненско, Дряновско, Троянско, Търновско, Тетевенско, Ловешко и Еленско от XVIII-XIX век. Интересът ми към възрожденските църкви и манастири датира твърде отдавна и е свързан с редица мои изследвания и публикации. Дисертационният труд е резултат от проучвания, извършвани от мен в продължение на повече от десет години на християнски храмове в селищата от Централна Стара планина и Предбалкана. Изследването обхваща 267 енорийски храма и 22 манастира, възстановени или построени главно през XIX век. От енорийските църкви 137 се намират на територията на съвременната Великотърновска област, 58 в Габровска област и 42 в Ловешка област.

В *Увода* са разгледани териториалния и хронологическият обхват, целите и задачите на дисертационния труд, използваните източници и методи на изследване. Предложени са кратък историографски анализ и въведение в структурата и съдържанието на изследването.

Географският обхват включва основните селища от северните склонове на Средна Стара планина и Предбалкана, които са разположени между Златишкия проход на запад и прохода Вратник на изток. През Възраждането изследваните храмове се намират на територията на Търновската епархия.

Разглежданият район от началото на XIX и особено от втората му четвърт се характеризира с бурно икономическо развитие, с голям обем на занаятчийско

производство и стопанска специализация. Това обуславя демографския подем и побългаряването на градовете. Изследваният регион е в основата на църковната борба. Тук е първата организирана акция за изгонване на гръцкия търновски митрополит Неофит Византиос през 1839 г. Едни от най-активните представители на църковната борба произхождат от този регион – Иларион Макариополски, х. Николи Минчоглу, Петко Р. Славейков. Всички тези процеси са дълбоко свързани и оказват сериозно влияние върху изследваната проблематика.

В хронологически аспект изследването обхваща развитието на църковното строителство по време на Възраждането. За долна граница приемам началото на XVIII век, когато макар и бавно се възстановяват и започват да функционират църкви и манастири, които маркират измененията през Ранното възраждане. Горната граница е фиксирана със създаването на свободна българска държава, поради промяната на процесите в България след Освобождението, както и от новия статут на българската църква като институция. Позволила съм си да включа и някои православни култови сгради построени след Освобождението, защото събирането на средства и материали е започнало преди това. В същото това време са възстановени много от църквите и манастирите, пострадали по време на Априлското въстание и руско-турската война от 1877-1878 г.

Основна цел на дисертационния труд е изследването и откриването на механизмите и формите на строителството, украсата и финансирането на православния храм, което се осъществява от българското общество на базата на самоорганизация и самоиздръжка. От една страна българските храмове се развиват в

рамките на Османската империя, където господства друга религиозна система (исляма). От друга страна те са подчинени на Вселенската църква, а нейните представители не отделят средства за изграждане на български култови сгради.

Реализирането на целите се осъществява чрез решаването на следните основни задачи: проследяване на организацията и формите на строителство; украса; осигуряване на църковна утвар и богослужебни книги. На второ място – разглеждане на изграждането и развитието на църковната институция чрез нейните основни функции – религиозна, културно–просветна, социална и в областта на семейното и наследственото право и морал. Изясняване на ролята на църковните настоятелства и манастирските братства, както и на преките изпълнители – епитропи и игумени. Изследване на спецификата на част от наложилите се форми, обуславящи взаимовръзките с османската феодална система, каноническото право, движението за църковна независимост и новобългарска просвета.

За постигане на поставените цели са използвани различни методически подходи и анализи. Прилагани са сравнителният, сравнително – историческият метод и методът на историческата реконструкция. Българските православни храмове са сравнявани с аналогични паметници, намиращи се извън разглеждания регион. Важно място в труда заема хронологическият метод, който позволява да се маркират настъпилите промени при строителството и функционирането на българските православни църкви и манастири.

Формите на финансиране на църковната институция в кондиките са обработвани с количествени методи, защото материалът дава възможност за използване на числени показатели. С тях се улеснява

анализа и се осигуряват по големи възможности чрез използването на средните величини за съпоставки и обобщения. Числените показатели са представени в 18 таблици – четири в първа глава и четиринадесет в трета глава.

Изворите са диференцирани в четири групи - домашни, османски, гръцки и западни. При домашните извори акцентът пада върху неизвестни или малко известни на науката епиграфските паметници, съхранявани в повече от 104 църкви, изследвани на терен и въведени от мен в научен оборот (от общо изследваните в дисертацията 286 храма в региона). Важно място заемат запазените колекции от кондики на църкви и манастири (напр. включените в научен оборот от мен Кондика на Търновската градска община, Кондика на тетевенската ц. „Всях Светих“ и др.), просителни писма, завещания, поменици и др. Особено място заема кореспонденцията на видни личности през Възраждането като В. Априлов, братя Мустакови, х. Николи Минчоглу, П. Р. Славейков, Н. Златарски, Георги п. Симеонов и др. Важна роля в проучванията играе възрожденският печат, който предоставя информация по разглежданата тематика. Сред османските извори са разгледани официални документи на централната власт (Хатишериф, Хатихумаюн), отделни закони, като Закон за завещанията, документи на централната и местна административна и съдебна власт – фермани, фетви, илями и др. От гръцките източници особено ценни са официалните документи на Цариградската патриаршия и на местните митрополити и епископи – наредби, окръжни, сингилии и др. Сред чуждите документи преобладава информация на пътешественици и доклади на дипломатически лица.

Особено важен е приносът на Ф. Каниц и К. Иречек от края на Възраждането.

Библиографията се състои от монографии, студии и статии, публикувани на български, руски, сръбски, английски и френски език. Сред първите изследователи непременно трябва да бъдат отбелязани Й. п. Георгиев, Е. Спространов, М. Ковачев, С. Бобчев, Н. Станев, П. Цончев, М. Неделчев, С. Станимиров, М. Никифоров, Й. Кулелиев. Изключително ценни са проучванията на Ив. Снегаров, Й. Иванов, П. Мутафчиев, Хр. Гандев. Важно място имат изследванията на изкуствоведите А. Василиев, А. Божков, Д. Друмев Л. Прашков, В. Пандурски, В. Захариев, Ел. Генова. В последните години приноси по изследваната проблематика са редица трудове на З. Маркова, Н. Генчев, Ив. Радев, О. Тодорова, Хр. Темелски, П. Стефанов. Богата информация съдържат редица регионални и краеведски изследвания, посветени на конкретни паметници и отделни аспекти от разглежданата проблематика. В текста на дисертационния труд е представен подробен историографски анализ.

В българската историография до този момент са проследени процеси, свързани със строителството на храмове, публикувани са статии за дейността на редица енорийски църкви и епархийски манастири. Изяснени са отделни форми на изграждане на християнски култови сгради, проследени са процеси на осигуряване на средства за декориране и функциониране на храма, част от номенклатурата на дарителски жестове. В настоящото изследване са проследени процесите в един по голям ареал – територията на Централна Стара планина.

Предложената структура на дисертационния труд от три глави, произхожда естествено от характера на проучваните православни култови сгради, именно изграждане, декориране и осигуряване на тяхната издръжка. Тя дава максимална възможност за проследяване на механизмите за осъществяване и промените, които настъпват през разглеждания период.

Първа глава **„Строителството на православни храмове“** е подразделена на четири параграфа. Първи параграф **„Организиране изграждането на храмовете“** е разделен на два подпараграфа: „Инициатори, организатори и ръководители на строителството на православни култови сгради“ и „Разрешителни документи за строителството на православни храмове“. В първи подпараграф е изследвана ролята на инициаторите, организаторите и ръководителите на строителството на храмове. Анализът на документите показва, че първоначално това са монаси, таксидиоти и игумени, които разполагат с по-голям практически опит. Постепенно в края на XVIII и особено в началото на XIX век настъпват съществени промени, при които активно се включват първенци, чорбаджии и други авторитетни личности в селищата от разглеждания регион. Документите разкриват налагането на светски лица при организацията на строителството на енорийски храмове, като голяма част от тях са избрани на базата на демократичен принцип от църковни настоятелства. Проучването разкрива водещата роля на избраните епитропи при изграждането на култови сгради. С развитието на възрожденските процеси се утвърждават строителни комитети, в които водеща роля имат занаятчийските организации. Контролът при изразходването на средствата се осъществявал от самото настоятелство, което след изграждането на култовите

сгради освобождавало епитропите след направена финансова ревизия. В манастирите строителството се ръководи и контролира от избраните от манастирските братства игумени, утвърдени от местния архиерей. Задълбоченият анализ показва, че българското общество е намерило своите ръководители, които успешно се справят с предизвикателствата и проблемите при култовото строителство. Българската общност оценява високо действията им и увековечава тяхната памет.

Във втори подпараграф **„Разрешителни документи за строителството на православни храмове“** се анализира постепенното преодоляване на рестрикциите при строителството на православни култови сгради. Маркирани са основните етапи на облекчаване режима на издаване на фермани. Изследването проследява намесата на външни сили, като ролята на Русия в опитите да се преодолеят забраните за изграждане на нови храмове след Одринския мирен договор от 1829 г. Анализирани са IV и V глава от Хатихумаюна от 1856 г., които са свързани с отпадането на част от дискриминационните рестрикции, а именно огледа на мястото от местния кадия и издаването на разрешителна фетва. Създаването на Българската екзархия е в основата на облекчаване на процедурата, защото в нейно лице българите имат религиозна организация, която пряко осигурява разрешителните документи за изграждане на православни култови сгради. По този начин е преодолян още един сериозен проблем пред храмовото строителство.

Втори параграф е посветен на **„Финансово обезпечаване на строителството“**. В два подпараграфа са разгледани формите и механизмите за осигуряване на средства за изграждане на енорийския храм и манастирския комплекс. Различният статут на

двете организации на църковен живот определя и различия в наложилите се форми. При изграждането на енорийски храмове се налагат форми, при които участват всички българи. Най-разпространена и най-масова е дарителската акция. Анализиранияте документи разкриват различни практики, когато след дарителски акции не могат да се съберат необходимите средства, като се стимулират даренията чрез събиране на дискос, продажба на тронове, както и ритуални практики – визити по домовете, освещаване на основите и на самия храм, които осигуряват значителни суми. Еснафските организации внасят нови практики, каквито са кредити, аренда, наеми. Действащата османска обществена система определя една от формите на дарения на място за новата сграда, което е със статут на мюлк.

Особено благодатна за набиране на средства е системата на увековечаване, като освен традиционните практики изследването маркира нови практики, каквито са обявяването на големите дарители за благодетелни и почетни членове на религиозната общност. Важността на посочената практика провокира оформянето на празник на благодетеля във Велико Търново още от търновския митрополит Иларион Критски.

Анализиранияте практики при осигуряване на средства за изграждането на манастира разкриват използването на традиционните механизми за събиране на милостиня чрез просителни грамоти (пандахуси) и привличане на поклонници в своите обители. Документите сочат, че даренията нарастват при разкриване на метоси в селищата и развиване на активна културно-просветна дейност на таксидиотите в тях. Анализиранияте инвентарни и сметководни книги показват и нарастване на средствата за строителство, които са осигурени от стопанска дейност на

манастирските братства. Налагащ се извод в изследването е, че църковните настоятелства и манастирските братства успяват да осигурят необходимите средства за изграждането им, като темповете се определят от материалното им състояние и от възможността да привлекат повече дароприношения.

В трети параграф *„Изграждане на енорийски храмове и манастирски комплекси“* има два подпараграфа, в които се проследява конкретно изграждането на православни култови сгради в енорията и манастира. Проучването на изграждането на енорийски храмове в разглеждания район потвърждава направените в българската историография изводи за изключително активно строителство през 30^{-те} и 40^{-те} години на XIX век. Изследванията ми в разглеждания регион не потвърждават наложилата се теза, че през 60^{-те} и 70^{-те} години на XIX век строителството на православни храмове е в упадък. Наблюдава се процес на лек спад, но това се дължи на преразпределяне на средствата за строителство между църковната сграда и училището.

Друг извод от направеното изследване е установеното в резултат на анализа неравномерно изграждане на енорийски храмове в разгледаните области. В съвременната Великотърновска област в началото на Българското възраждане има запазени най-много храмове и манастири и през следващите години действащата енорийска система се разширява с включването на нови селища. В другите две области – Габровска и Ловешка, процесите на строителство на църкви са по-бавни, храмовете са по-малко и това е отражение както на икономическите възможности на българското население, така и на конкретни демографски процеси. В посочените области българското население е с по-ограничени финансови

възможности, а в Ловешко са разположени значително количество мюсюлмански селища, което затруднява консолидацията му. Задълбоченият анализ на поменика на Троянския манастир разкрива голямата му интегрираща роля в региона.

Манастирите също са разположени неравномерно – от общо 22 манастира 5 са в Габровска област, 6 в Ловешка и 11 във Великотърновска, концентрирани основно около старата българска столица. Изследването разкрива солидно строителство, подплатено с богати дарения. През 30^{-те} и 40^{-те} години на XIX век се изграждат култови сгради и постепенно се оформят съвременните манастирски комплекси. Ново явление през Възраждането в разглеждания регион е развитието на девически манастири, каквито са Новоселският, двата арбанашки манастира, Габровският, Черноосъмският метох. В края на Възраждането се основават Тетевенският, Присовският, Батошевският девически манастири и се възстановява средновековният Мердански манастир. Всички разгледани манастири на определено ниво се явяват интегриращи центрове за българското население през Възраждането.

В четвърти параграф *„Енорияшите в изграждането на храма“* са проследени формите на масово трудово участие чрез безвъзмезден труд. Организацията се осъществява от църковните настоятелства, а трудовото участие е регламентирано още при провеждането на първите събрания, свързани със строителство на храмове. Българската общност участва предимно в изкопните работи на основите и разчистването на терена. В пренасянето на строителни материали се включва цялото българско население, а преданията изброяват жени, старци и деца, които „в торби и престилки“ носят камъни, пръст, пясък.

Проучването разкрива участие на занаятчийските организации при по-сложни операции, за които техните представители притежават съответния опит. Например, при изграждането на църквата „Св. Константин и Елена“ във В. Търново през 1872 г. са обявени трудови дни, в които се включва майсторът ѝ Никола Фичев и неговия син Иван с квалифицирания си труд.

На базата на анализирания документи може да се обобщи, че българите от изследвания регион успяват да се справят с организацията, да осигурят разрешителните документи и да изградят своите култови сгради, които през XIX век придобиват все по-монументален архитектурен вид.

Във втора глава *„Вътрешно декориране на храмовете“* има два параграфа. Първият параграф - *„Интериорно декориране на храма“* съдържа подпараграфи, отнасящи се за осигуряването на църквите със стенописи, иконостаси и икони. За църковните изкуства, свързани с интериора на храма няма ограничения в Османската империя и през Възраждането те отбелязват изключителен напредък. Анализирания документи показват, че стенописите, иконите и иконостасите са скъпи дейности и се осъществяват по аналогичен на строителството начин чрез организиране на дарителски акции от църковните настоятелства и манастирските братства. Налагаща се тенденция е при липса на достатъчно средства, да се стимулират дарителските жестове. Интериорното пространство на храма е натоварено с голям брой дарителски надписи, които разкриват участието на семейства, корпоративни организации, манастирски братства и индивидуални участници. Изследваните дарителски практики показват, че част от големите ктитори получават право да изпишат имената си в

определени места в храма, върху стенописна украса, върху икони и църковна утвар.

Анализът на стенописите показва, че само големите и богати църкви и манастири от разглеждания регион през Възраждането могат да си позволят цялостна стенописна украса, каквито са Троянския и Преображенския манастир. Обикновено църковните настоятелства са успявали да поръчат и заплатят стенописи за най-сакралните пространства в храма, а именно в купола и олтара. Проучените надписи маркират следните практики – дар на средства за определена част от храма или определена стенописна сцена. Проучването ми разкрива големите дарителски надписи, разположени в олтарното пространство, където са увековечени всички дарители. Най-силната изява на дарителите са ктиторските портрети. Изследванията ми показват, че при част от ктиторските портрети се запазва традиционната иконографска практика и дарителите са представени в молитвени пози пред Бог, поднасящи макет на храма, каквито са, например, ктиторите братя Хорозови в Капиновския манастир. Характерно за ктиторските портрети през Възраждането е предаване на реалистични черти на образите. Чрез ктиторски портрети се изявяват игуменът на Троянския манастир Филотей, а Захари Зограф рисува свой автопортрет в Троянския и Преображенския манастир.

Изработването на иконостаси протича по същия начин – чрез организиране на дарителска акция от църковните настоятелства. Когато средствата не достигат се определя дискос за събиране на пари по време на неделните и празничните литургии. Изследванията ми показват, че църковните настоятелства стимулират даренията главно чрез предоставяне на право на ктиторски надпис върху части

от иконостаса. Най-многобройни са надписите разположени върху олтарните двери, които имат и ритуална натовареност при литургичните служби. Манастирските братства обикновено осигуряват средства за едновременното изработване на иконостаса и намиращите се на него икони (Плаковски, Преображенски манастир). Те симулират дарения, при които често се включват селищни поклоннически групи със своите лепти.

Най-многобройни са сведенията за подарените проскинитарии, каквито са предоставяни от всички слоеве на българското общество. Преобладават даренията на занаятчийските организации, които имат свой патрон-покровител. Анализът на паметниците разкрива, че през XIX век част от иконостасите са позлатени, като обикновено средствата се осигуряват от представители на българската буржоазия.

Осигуряването на средства за изработването на иконостаси стимулира подем в развитието на резбарските школи и техните представители изработват изключително красивите иконостаси в ц. „Св. Йоан“ в гр. Габрово, в ц. „Св. пр. Илия“ в гр. Севлиево, в ц. „Св. Константин и Елена“ в гр. В. Търново, в Троянския манастир, които вдъхват самочувствие и гордост на българския народ.

Изследването на запазените икони в храмовете маркира общото им набавяне от църковните настоятелства. По-ниската стойност на иконите спрямо стойността на иконостасите позволява на по-голяма част от българите да увековечат имената си чрез надпис върху тях. Предпочитани за дарения са големите иконостасни икони от царския ред и особено иконите на св. Богородица с младенеца, Иисус Христос, св. Йоан Кръстител и иконата на патрона на храма, които са

разположени от двете страни на олтарните двери. Проучванията ми показват, че част от големите дарители са получавали правото на надпис върху тези икони. Правото на надписи върху икони се определя от мястото на дарителя във възрожденската йерархия на селището.

Анализираните икони разкриват, че занаятчийските организации са поддържали икона на своя светец-покровител в храма. Големите български семейства също са поддържали свои родови икони. С развитието на възрожденските процеси и изявата на личността се увеличават индивидуалните дарения на икони.

Вторият параграф *„Осигуряване на храма с църковна утвар и богослужебна литература“* съдържа два подпараграфа, отнасящи се до осигуряването на храма с църковна утвар и богослужебна литература. Анализът на запазената църковна утвар позволява тя да бъде класифицирана според различното ѝ осигуряване в две основни групи – свещени предмети и предмети, осветени от църквата. Към първата група предмети се включва необходимата утвар за църковния ритуал Евхаристия – кръст, дискос, потир, дарохранилница и по-малки вещи (лъжичка, копие). Тези свещени предмети са набавяни от църковните настоятелства и манастирските ръководства преди началото на ритуалите в храма. Църковните епитропи и игумените в манастирите са ги закупували, като средствата са осигурявани от дарителски акции. Осветените от църквата предмети като полилеи, свещници, кандила и други са предоставяни главно от дарители и поради това върху тях се откриват множество надписи. В резултат на направените изследвания беше установено, че част от ктиторското право представлява надписът върху свещниците, намиращи се пред царските икони на св.

Богородица и Иисус Христос. Важна част от задълженията на църковните епитропи било съхранението и ремонта на църковна утвар при необходимост.

Осигуряването на необходимите за ритуала църковни одежди се осъществявало от църковните настоятелства. Анализът на документите показва, че обикновено са подарявани нужните свещенически облекла.

В резултат на изследванията беше установено, че църковната утвар в голямата си част е изработвана от местни, български майстори. Българската емиграция също е дарявала скъпи църковни предмети и църковни одежди, които са изработвани в Русия, Виена, Цариград. По този начин в българските храмове са запазени произведения на съвременното европейско изкуство.

Втори подпараграф е озаглавен „*Богослужбни книги*“. Изследването на документите позволява да се маркира процеса на отмиране на ръкописната книга в края на XVIII и началото XIX век и замяната ѝ с печатна. Ръкописите се превръщат в ценни богатства, като с особена стойност са напестолните Евангелия, пазени в храма на Светия престол. Част от тях са богато украсени с художествено изработени сребърни или позлатени обковки. През Възраждането в разглеждания регион, както и в цялата българска етническа територия, наблюдаваме пълна промяна на самата книга от ръкописна в печатна.

Анализът на запазените кондики, описи и приписки показва, че голяма част от богослужбните книги са осигурявани от църковните настоятелства и манастирските братства преди началното функциониране на храма. Обикновено са закупувани общо всички необходими литургически книги, а

впоследствие срещу заплащане църковните настоятелства са давали на дарителите правото да надпис в тях. Запазените комплекти от книги и приписките позволяват да се реконструира механизма на осигуряване на средства за богослужбни книги.

Ограниченията в Османската империя при издаването на книги обуславят необходимостта от набавянето на богослужбна литература чрез внос от Венеция, Цариград, Москва и други места. Особено заинтересована е Русия от разпространението на богослужбни книги в българските земи. Част от предоставената милостиня от руската църква на българските монаси и свещеници е под формата на църковна утвар и богослужбни книги. С развитието на политическите процеси през XIX век Русия разработва цялостна програма за снабдяването на българските църкви с руски богослужбни книги. Реализацията на тази програма се осъществява чрез активно участие на руската държава, Руската патриаршия, чрез разкритите в Османската империя руски консулства и чрез славянофилските комитети. Те се подпомагат от българите, завършили руски училища, а по-късно от създадените български благотворителни организации и особено Одеското благотворително общество. Изследването маркира ролята на Габровското училищно настоятелство като разпределителен пункт за изпращаните в региона руски богослужбни книги от неговите одески попечители. В по-голям мащаб Найдено Геров, в качеството си на руски вицеконсул в Пловдив, прави опит да осигури богослужбна литература за най-бедните български църкви, които не са в състояние да си ги закупят.

Важен момент от църковната борба на българите е преодоляването на рестрикциите при издаването на

книги и опита за разкриване на собствена типография, която да включва и издаването на богослужебни книги на новобългарски език. Особена активност в тази насока проявява Александър Екзарх в Цариград, които се опитва да печата книги чрез системата на спомоществователството.

Анализът на документите разкрива изключителното влияние на съвременните политически процеси, протичащи в Османската империя и увеличаването на ролята на Великите сили в тях. Католическата и протестантската пропаганда се опитват да въздействат на българите в своя полза чрез подпомагане превода и отпечатването на книги на новобългарски език. В края на Възраждането османската администрация, най-вече в лицето на Мидхат паша, прави опит за намаляване ролята на Русия сред православно население на империята. В тази насока е организирано печатането на богослужебна книжнина на новобългарски език в държавните печатници с определени отстъпки. Издадените там книги са закупени от значителен брой църкви от разглеждания регион.

Трета глава е *„Стопански аспекти при функциониране на храма“*. В първи параграф *„Приходи за храма при литургичния цикъл“* се разглеждат приходите от литургичния цикъл в енорийските храмове и манастирите в изследвания регион на Централна Стара планина. В първия подпараграф *„Приходи при литургичния цикъл в енорийския храм“* са анализирани приходите по време на седмичния и годишния литургичен цикъл. При седмичният литургичен цикъл са изследвани форми като събиране на дискос, мястото и ролята на църковните кутии, закупуването на свещи и дарения в пари и натура, които се осъществяват по време

на неделната литургия и осигуряват издръжката на църквата.

Проследени са част от функциите на църквата. Една от най-важните от тях е издръжката на училищата чрез църковните приходи. Анализирани са промяната от събиране на дискос до осигуряване на училището чрез редовни годишни вноски от църквите и манастирите, както и от техните служители – свещеници и монаси. В част от изследваните църкви се практикува предаването на доходите от определени енории към касата на училището. Налагащият се извод е, че общинските ръководства и местните архиереи търсят форми, които да предоставят сигурни доходи за развитието на просветата. В тази насока са анализирани и приходите от вули (разрешения за църковен брак), с част от които се осигурява издръжката на училищата.

Проследени са процесите, свързани в Божигробските и Синайските кутии, които са били поставени в енорийските храмове за събиране на милостиня за Йерусалим и Синайския манастир. В края на Възраждането като част от църковната борба българските общини и ръководителите на църковното движение в Цариград правят опит да пренасочат средствата от тях към българските училища.

От годишния литургичен цикъл са анализирани ритуалите, свързани с честването на патронния празник на светеца-покровител на занаятчийските организации, наложил се в българското етническо пространство през Възраждането в разглеждания регион. Проследени са даренията при храмовите празници, които нарастват чувствително, когато са съпътствани с провеждането на годишен панаир. Значителни са даропоприношенията по време на най-големите източноправославни празници – Рождество Христово и Великден. Част от наложилата се

дарителска практика е свързана с ритуалите по заемане на тронове в храма, които показват ролята на авторитета на отделни българи по отношение на изследваните дарителски процеси.

Доминиращата роля на корпоративните организации определя появата на новите форми, чрез които се обезпечават храмовете – ползването на кредит и развитие на църквата като своеобразна кредитна институция през Възраждането, осигуряваща заеми с нисък лихвен процент; включването на подарените на църквата имоти, земя и сгради в стопанска дейност чрез наеми и аренды.

От социалните функции на църквата изследването проследява системата на отпускане на редовни субсидии чрез седмичен или месечен дискос на енориаши изпаднали в икономическа несъстоятелност („бедни и сиромаси“). Изследването отчита и грижата за болни, пленници, затворници и сираци, което е записано в кондиките на храмове и манастири в изследвания регион.

От направения преглед може да се направи извод, че българските общини обезпечават функционирането на храма. От една страна това са традиционният ритуал и регламентиранияте дароприношения, а от друга страна са финансовите лостове като наеми, заеми, аренды. Дейността на общините показва една изключителна мобилност, комбинативност и оперативност в тази важна за българското общество дейност. Оперирането с придобитите средства дава възможност за разгръщане на активни строителни програми и стабилизиране на доходите на църкви и манастири в региона на Централна Стара планина през Възраждането.

Във вторият подпараграф *„Приходи при литургичния цикъл в манастира“* акцентът е поставен

върху годишния литургичен цикъл. Проследени са традиционните форми за привличане на поклонници - от свети мощи, чудотворни икони, свещени аязми към промените през XIX век, свързани новопостроени църкви, великолепни стенописи, икони и иконостаси.

Анализът на документите разкрива, че манастирите продължават да се издържат чрез събиране на милостиня. Активната дейност на ред игумени като Зотик в Преображенския манастир, Нафталим и братя Хорозови в Капиновския манастир, Максим Райкович в Лясковския манастир, Сергей и Софроний в Плаковския манастир, Йосиф Соколски в Соколския манастир, Партений, Паисий, Филотей и Доротей в Троянския манастир, Евтимий в Гложенския манастир предават нов живот на традиционната религиозна практика чрез молбите за помощ и поканите за поклонения към активни дарителски потоци.

Просителните писма (пандахуси) са основна форма да осигуряване на дарения за манастира. Изследването маркира просителни писма с различен териториален обхват, като най-разпространените са в диоцеза на съответния архиерейски представител. Част от просителите събират милостиня далеч извън пределите на българските земи - във Влашко и Русия. Изработеният регламент за допускане на просители на милостиня в Русия е неопровержимо доказателство, че православните братства са разчитали на тази помощ.

Запазените документи разкриват, че за да осигурят необходимите дароприношения се развива таксидиотската система и в епархийските манастири и те разкриват свои метоси в близки и по-отдалечени селища. Анализирани са религиозните, културно-просветните и стопански функции на действащите метоси. Акцент е поставен върху откритите към тях училища, които

поддържат грамотността и просветата в разглеждания регион. Изяснени са причините за закриване на част от метосите на големите манастири в края на Възраждането. Налага се изводът, че това се определя от напредналия процес на църковната борба, самоопределянето на българите като отделна нация, както и отдалечаването на манастирите от съвременните тенденции на развитие на обществото.

Анализирани са поклоненията с дарения на близки и далечни манастири. Изследвано е мястото и ролята на патронния празник и от разгледаните документи е направен изводът, че близо половината от подаянията за манастира се осигуряват точно на този ден. Изследвани са помениците, като документи разкриващи движението на поклонници към светите обители, които дават богата информация за териториалния обхват и за даренията.

Анализирани са имотите на манастирите в разглеждания регион и спецификата на манастирските стопанства. Запазените документи с манастирските притежания дават възможност за реконструкция на дейността на манастирите и тяхното развитие. Направен е извод, че променливият размер на милостинята с тенденция към намаляване стимулира стопанската дейност на манастирските братства. От една страна те предоставят земите си за обработване чрез аренда, а от друга - част от манастирските имоти са отдавани и от тях са получавани наеми. По този начин манастирските ръководства усвояват нови стопански форми и се превръщат в част от формиращото се българско национално стопанство през Възраждането.

Изследвани са промените в управлението на манастирските братства в разглеждания район, които в началото на XIX век са съставени от монасите начело с

игумена и първенците на околните селища. От втората половина на века активни участници в управлението на светите обители са представителите на корпоративните организации. Промяна настъпва през 60^{-те} години, когато в управлението на манастирите се включват представители на общините, каквито са Н. Златарски в Търново и Марин п. Софрониев в Севлиево. До края на разглеждания период манастирските управления са съставени от първенците на околните селища, еснафите и пълномощниците на българските общини. Единствено епитропството на Троянски манастир е по-различно и това се дължи на статута му на ставропигиален манастир. В него задължително присъства ловешкият епископ като пълномощно лице на Цариградската патриаршия. Епитропствата се грижат за опазване на манастирските богатства. Те често изплащат дълговете им (Гложенски манастир) и назначават свои представители, които изваждат от финансови кризи светите обители (Троянски манастир).

Анализираните документи разкриват помощта от страна на околното българско население в разглеждания регион при прибиране на реколтата, когато то участва със своя безвъзмезден труд. Също така околните села снабдяват близките обители и с натурални продукти, оказват помощ при транспортирането на материали за манастирското стопанство. Налага се изводът, че разгледаните епархийски манастири запазват интегриращата си роля и поддържат българското национално съзнание.

В трети подпараграф *„Приходи при освещаване на храма“* е изследван каноничният ритуал на освещаването на храмовете, който се извършва от архиерея. Проучванията ми показват, че новопостроените храмове са освещавани по време на

завършването им или по време на храмовия им празник с тържествена литургия и с участието на голяма част от населението на околията. Възрожденският печат предлага много дописки с информация за такива ритуали.

Анализът на документите разкрива, че по време на освещаването на храма са правени големи дарения от страна на присъстващите българи. Освен закупуването на свещи, християните са дарявали пари и натурални продукти. По време на ритуала е „пускан“ специален дискос за събиране на помощ за новопостроения храм.

След скъсването на българите с Цариградската патриаршия освещаването на храмовете се превръща в неделима част от църковната борба. Изследваните документи показват, че освещаването на храмовете се извършва от пет свещеника (ц. „Усп. Пресв. Богородица“ в Габрово, ц. „Св. св. Кирил и Методий“ в Търново). Макар и неканоничен ритуалът е възприеман от българите като достатъчен функционирането на църквата. Това налага след създаването на Българската екзархия новите архиереи да извършат повторен ритуал на освещаването на храмовете. Многобройни са свидетелствата във възрожденския печат, летописните книги и приписки за преосвещаването на църквите от търновския митрополит Иларион Макариополски.

Втория параграф на втора глава **„Приходи при култови практики, свързани с жизнения цикъл на християните в храма“** е подразделен на четири подпараграфа. В първи подпараграф **„Приходи при християнските треби“** са анализирани приходите, които християните оставят в храма при основните ритуали, каквито са кръщение, църковен брак, смърт и погребение. В наложилата се практика важно място заемат „честитките“ (визитки) по време на именните

дни, когато свещениците са посещавали домовете на именниците, а те „за свое здраве“ са обдарявали църквата. С приоритет при тези посещения се ползват благодетелните и почетните членове на българската общност. За целесъобразността на посочената практика съдим от факта, че впоследствие тя се използва и от Габровското училищно настоятелство за набиране на средства. Изследваните кондики разкриват, че таксите от треби са постоянен източник на доходи за църквата.

Анализираните практики от разглеждания регион през Възраждането потвърждават извода, че най-много приходи храмът получава от обредите при смъртта, погребенията и последвалите помени на миряните. Важно място в миогледа на възрожденския българин и условие за спасение на душата е осигуряване на място за гроб. Гробищата почти до края на Възрожденската епоха са част от църковния двор. Там са погребвани членовете на съответната енория. За много храмове това е солиден приход (ц. „Всях Светих“ в Тетевен). Изследването ми показва, че част от ктиторско право се състои във възможността за погребение в сакралното пространство на храма, поставяне на възпоменателна плоча на западната стена на храма (ц. „Св. Константин и Елена“ във В. Търново), погребение до абсидата на храма (ц. „Св. Параскева“ в гр. Троян). Такива права получават заслужилите дарители, свещеници, игумени, национални герои.

При изследванията ми беше открит съхранен специален ритуал в манастирите от разглеждания регион, когато след седмата година от смъртта на монасите костите им са пренасяни със заупокойна литургия. Ритуалът е придружен с голяма панихида и дарения на близките им в манастирската костница (Троянски, Соколски и манастира „Св. Троица“).

Във втори подпараграф „*Приходи от завещания*“ са анализирани запазените завещания на отделни българи към храмовете и манастирите от разглеждания регион. Изследвана е взаимовръзката им с мюсюлманското и каноническото право. Анализът на завещанията показва, че чрез тях се формират така необходимите приходи, които дават възможност за нормалното функциониране на обдаряваните институции. Духовните завети са от изключително значение при строителството на част от православните храмове и училищата. В последните години на Възраждането се наблюдава промяна в мотивацията, като възпоменанията на душата на завещателя отстъпва място на народополезните дарения за развитието преди всичко на образованието. Същевременно църквата продължава да получава прилични доходи при осъществяването на литургичните помени. Нараства ролята на българските общини, които оглавяват, координират и целенасочено ръководят процеса на усвояване на завещанията и преразпределението им за нуждите на институциите.

Изследваните практики разкриват, че българското общество изказва своята благодарност на завещателите чрез различни форми на увековечаване. Имената на големите благодетели се записват в специални книги и се чества ктиторската им памет чрез годишни помени; обявяват се за благодетелни и почетни членове; поставят се възпоменателни плочи с техните имена в храма; погребват се в църковния двор, в близост до църковната сграда. Чрез възрожденския печат признателността към завещателите излиза от рамките на енорийския храм, селище, манастир и се разпространява в цялото българско етническо пространство и играе важна роля за самоопределението му.

В трети подпараграф „*Приходи при смърт и възпоменателни практики*“ са изследвани възпоменателните практики, таксите от които осигуряват на храмове и манастири особено големи доходи. Християните оставят средства за помени на 3, 9, 40 ден, половин и една година, а някъде до три години. Част от имотните българи завещават суми на храма и учредяват фондации, които извършват ежегодно помени в деня на смъртта на учредителя. На този ден е раздавана помощ за бедни християни. Например завещанието на х. Георги Кисимов от 1851 г. е от този тип, като дарителят отделя 5000 гр. за помени на сина му Димитър.

Проучванията ми разкриват, че възпоменателните практики имат и различен териториален обхват. Задължително включват енорийския храм или манастира, където покойникът е пребивавал преди смъртта си, и постепенно се разширяват с други селища, а понякога достигат до Атон и Йерусалим.

Изследваните завещания и други материали от региона на Централна Стара планина показват разколебаване на традиционната поменателна система през XIX век, като се увеличават даренията за строителство и издръжка на църкви и манастири и същевременно намаляват даренията за помени (Пловдивския кодекс, Търновските кодекси). Измененията са провокирани от една страна от глобалните промени в съвременния мироглед, при който моралния живот е достатъчен за спасението на душата. От друга страна борбата за църковна независимост и негативното отношение към Вселенската църква и гръцките таксидиоти оказват влияние при отделянето на средства от страна на българите за помени в големите манастири на Атон и Йерусалим.

Анализът на документите показва две съществени момента. Жените са по активната част при осигуряване на „живот в отвъдното“, като подарявали повече средства за помени. Нов момент в дарителските практики през Възраждането в изследвания регион е включването на възрожденския печат в отбелязване на ктиторската памет на големите дарители на храмове и манастири.

В четвърти подпараграф *„Приходи при обричане на Бога“* са анализирани практиките при обричане на Бога и увеличаването на собствеността при тази форма на духовен живот. Монашество приемат, според канонично-религиозната традиция, първородни деца, момичета, овдовели свещеници и презвитери, които нямат право на нов брак, миряни дали обет или търсещи спасение на душата; християни в социално-неравностойно положение - бедни, сираци. В манастирите продължават да живеят и много лица с психически проблеми и физически увреждания, което е указание за запазване на социалните му функции през Възраждането. При различни обстоятелства са обричани на Бога деца. Част от тях по-късно, при навършване на определена възраст, са откупувани със съгласието на манастирското братство при изпълнението на специален ритуал „откупуване от Бога“ и допълнителен дар на манастира.

Анализирани са приходите при замонашване. При приемане на духовен обет монаси и монахини даряват много средства на самата обител. Размерът ѝ зависи от типа на манастира – общежителен или необщежителен, както и от регламентираното от типичите право на собственост. Придобитата собственост е в пари, земя, имоти, книги и др. Своеобразен духовен дар правят монасите, които постъпват в светите обители, за да се

занимават с просветна и книжовна дейност. В изследването са включени и девическите манастири в с. Батошево и с. Присово. Те са основани в резултат на големи дарения, направени в резултат на изпълнение традиционни обети, дадени пред Бога от семействата на болни техни членове.

В *Заключението* съм обобщила резултатите от направеното изследване. Направени са изводи, свързани с организацията и ръководството на изграждането и издръжката на енорийски храмове и манастири от страна на църковните настоятелства и манастирските ръководства. Обобщени са дарителските акции и съпътстващите форми на осигуряване на строителството, интериорната декорация, набавянето на църковна утвар и богослужбни книги. Изведени са формите за осигуряване на приходи чрез ритуалите и тръбите в енорийския храм и манастира. Църковната институция се развива пълноценно, като чрез своята дейност изпълнява своите религиозни, просветни, културни и социални функции. Изграждането на православни храмове е своеобразна симбиоза на запазената и пренесената традиция с нови обществени механизми. Наблюдава се нов етап в развитието на благотворителността и дарителството, като най-характерният му елемент е неговата организираност, масовост и демократичност.

През Възраждането в разглеждания регион са построени, украсени, снабдени с необходимите църковни вещи и функционират повече от триста храма. Тази дейност става възможна на базата на самоорганизацията на българското общество, изразено в дейността на българските общини, църковни настоятелства, епитропи, игумени на манастири. След създаването на Българската екзархия тя поема основните

функции. Осигуряването на средства се осъществява при съчетаването на традиционния опит, развиването на стопански механизми, използването на нови финансови практики. На тази основа се развива архитектурата, живописата, дърворезбата, металопластиката, книгопечатането и други изкуства, а възрожденските майстори създават изключително красиви и самобитни паметници, които окончателно променят ориенталския облик на българските селища.

Справка
За научните приноси в дисертацията на
Жана Христова Пенчева - Маркова
Православните храмове в Централна Стара планина
през епохата на Възраждането

1. Открити и въведени в научен оборот са значително количество неизвестни и малко известни на науката дарителски надписи и архивни източници, намиращи се в БИА при НБКМ, в териториалните държавни архиви и в множество енорийски храмове от изследвания регион.

2. На базата на резултатите от дългогодишните проучвания и включването на нови документи е изяснен механизмът на строителство и интериорното декориране на православните храмове. Изведени са промените при преодоляване на рестрикциите при строителството на православни култови сгради през епохата на Българското възраждане в изследвания регион.

3. В резултат на направения анализ са очертани конкретните механизми за осигуряване на църковна утвар и богослужебна книжнина за християнските храмове в Централна Стара планина. На базата на запазената богослужебна книжнина и приписки е проследен процесът на постепенно отмиране на ръкописната книга и замяната ѝ с печатни издания, осигурявани основно чрез внос от Русия при активното посредничество на българските емигрантски организации през Възраждането.

4. В резултат на анализа на сложните процеси от религиозно, културно, стопанско и социално естество са изяснени механизмите за осигуряване на издръжката и функционирането на храма, което се осъществява по време на седмичния и годишния литургичен цикъл.

Изведени са трeбите, особено при смърт, като ритуали предоставящи значими средства за храма. Изяснено е изключителното място сред тези форми на завещанията.

5. Разкрити са формите за стимулиране на дарителството и спецификата на тези процеси при енорийските храмове и светите обители в изследвания регион на Централна Стара планина.

6. Анализирани и класифицирани са формите и местата за увековечаване на дарителите през Възраждането. Това се осъществява на базата на ктиторски надписи, особено в интериорното пространство, които маркират мястото на дарителя във възрожденското общество. Чрез задълбочен анализ е намерено мястото на новите ритуали, с които се почитат благодетелните и почетните членове на българските християнски общности.

7. В дисертационния труд са изведени нови или малко известни на науката форми на дарения, които до настоящия момент не са били обект на задълбочено проучване или на интерпретация в разглеждания аспект. Някои от тях са свързани с каноничната традиционна практика, като закупуване от миряните на тронове и гробове, други произтичат от характера на собствеността в Османската империя, каквото е закупуването или дарението на място за строеж на култова сграда (мюлк), трети се явяват резултат от демографските промени и използването на определени такси за издръжка, каквито са вулите.

**Публикации по темата на дисертационния труд
на Жана Христова Пенчева-Маркова
Православните храмове в Централна Стара планина
през епохата на Възраждането**

Статии:

1. Дарителство през първата половина на XX век // Троян и Троянско от Освобождението до 40^{-те} години на XX век : Кн. 7. Материали от науч. конф., Троян, 20 окт. 1993 / Състав. Тотю Тотевски. Троян : МНХПИ, 1994, с. 130-141.

2. Църковно дарителство в Ловеч през Възраждането // Известия - Исторически музей - Ловеч, 1, 1995, Т. 1, с. 73-79.

3. Църковно дарителство на селячеството от Ловешкия край през XIX век // Известия - Исторически музей - Ловеч, 1996, Т. 2, с. 102-109.

4. Еснафският празник през Възраждането (по материали от Централна Северна България) // Българска етнология, XXIII, 1997, № 1-2, с. 134-145.

5. Духовната култура на българите в Новоселския край // Въстанието в Ново село 1876 г : Сб. с материали от науч. сесия в гр. Априлци - май 1996 г / Състав. О. Маждракова, Т. Тотевски ; Науч. ред. О. Маждракова. Троян : Респект, 1997, с. 70-78.

6. Произход и характер на религиозното дарителство // Дарове и съкровища - духовна приемственост на Балканите.- Благоевград : УИ Неофит Рилски, 1998, с. 33-38.

7. Архаични практики в църковното дарителство през Възраждането от района на Централна Стара планина // Старопланински проучвания, 1999, № 1, с. 84-90.

8. Милосърдието в българското общество през XIX - XX век // Годишник на катедра музика - ЮЗУ Неофит Рилски, 2002, Т. 1 за [2001], с. 228-230.

9. Църковните тронове в системата на функциониране на православния храм през Възраждането // Годишник Наука – образование – изкуство, 2013, Т. 7, с. 39-47.

10. Приходите от вули за българските общини през Възраждането // Годишник Наука – образование – изкуство, 2014, Т. 8, с. 125-130.

11. Строителството на православни храмове през Възраждането между светското и религиозното законодателство в Османската империя // Известия на Катедра „Българска история и археология” и Катедра „Обща история” – ЮЗУ „Неофит Рилски” – Благоевград, 2014. Под печат.